

**ОКРЕМІ АСПЕКТИ СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЖІНОК,
ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ**

Історично перебіг процесу рольової соціалізації жінок (у будь-якому суспільстві) відповідно до патріархальних стереотипів свідчить, що для жінок насамперед перевагу мають орієнтації на сім'ю та сімейні цінності, ведення домашнього господарства. Головне те, що ця стереотипна система поглядів на головне призначення жінки не тільки стверджується суспільством, є очікуваною, до того ж підкріплюється відповідними моральними та правовими санкціями. Якщо реальна поведінка жінки не відповідає суспільним сподіванням, не збігається із соціальними нормами, стереотипами, – проти неї використовуються певні санкції. Ця система сформована історично і має своїм наслідком те, що жінки надто боляче сприймають негативне ставлення до себе з боку суспільства, родини, своїх дітей, вони більше, ніж чоловіки, цінують ставлення оточуючих до себе, своєї поведінки. Ми не беремося визначати наскільки це є правильним та доцільним з точки зору самореалізації жінки в суспільстві. Єдине, що ми маємо довести, це те, що історично сформована орієнтація жінок на сім'ю та сімейні цінності є превалюючою у свідомості та поведінці більшості жінок України. І засуджені жінки не є винятком. З цим маємо рахуватися, оцінюючи ефективність чинних умов виконання (вдбування) покарання у виді позбавлення волі.

Особливого значення впливу сімейного стану на засуджених взагалі, жінок, зокрема, у 70–80-ті рр. надавав професор А.С. Міхлін, який досліджував особистість засудженого до позбавлення волі та проблеми їхнього виправлення, значення соціально-демографічних властивостей особи засудженого в процесі виконання покарання у виді позбавлення волі [1].

У кінці 90-х рр. Л.О. Шевченко здійснила дослідження особистісних особливостей засуджених жінок, які перебували у виправних установах України. Авторка стверджує, що крім цінності свого «Я», залишається найбільш вагомим цінність «вони», тобто ті, хто залишився на волі – сім'я, діти, близькі, друзі. На тлі значного розпаду сімей засуджених жінок, ставлення їх до свого сімейного життя змінюється, минуле ідеалізується [2].

Аналогічних висновків дійшов колектив науковців, які дослідили проблему ставлення засуджених жінок, які вперше реально позбавлені волі, до найбільш загальних норм та цінностей. За їхніми даними: найбільш значущими для засуджених жінок є воля (84%), родина та родинні відносини (83%), продовження роду через дітей та онуків (75%), доброта (75%), тощо. На підставі чого

були зроблені висновки, що незважаючи на те, що ці цінності забарвлені жіночою специфікою і особливостями ситуації ув'язнення, система цінностей цих засуджених досить схожа із системою цінностей жінок, які знаходяться на волі [3].

Певні загальні закономірності підтверджуються і в подальшому даними спеціальних досліджень. Так, практично у всіх наукових матеріалах, які базуються на даних спеціального перепису, доводиться, що питома вага засуджених, які мають сім'ю, порівняно із населенням є набагато нижчою [4, 5, 6].

Табл. 1

Розподіл засуджених жінок відповідно до сімейного стану (%)

Сімейний стан	Дані дослід. 2005 р.	Спец. перепис 1970 р.	Спец. перепис 1979 р.	Спец. перепис 1989 р.	Спец. перепис в Росії 1999 р.
не була одружена до ув'язнення	40,9	37,2	53,7	53,9	62,7
була одружена (факт., юридич.) сім'я збереглася	25,8	37,1	21,4	23,0	19,5
була одружена (факт., юридич.) сім'я не збереглася	30,7	25,7	24,9	23,1	17,8
одружилася під час покарання	0,9				1,1
не відповіли	1,4				
Всього	100	100	100	100	100

Аналіз даних таблиці засвідчує, що від одного спеціального перепису до другого все більше скорочувалася питома вага засуджених, які на час вчинення злочину мали сім'ю. Все більше виправні установи заповнювалися особами молодого віку, значна частина яких не тільки не могла утворити своєї сім'ї, але й втрачала усі корисні соціальні зв'язки із оточуючим світом. Так, у 1970 р. ця категорія осіб становила 37,2%, у 1979 р. – 53,7%, у 1989 р. – 53,9%, у 1999 р. (Росія) – 62,7%. За даними нашого дослідження, яке було проведене у 2005 р. у одній з виправних установ, де відбувають покарання жінки, вперше реально засуджені до позбавлення волі, під час анкетування 40,9% вказали безпосередньо, що не були одружені до ув'язнення, проте майже 1,4% не змогли визначитися із своїм сімейним станом, оскільки це скоріше особи,

які перебували у фактичному шлюбі, або ж ті засуджені жінки, які все ще сподіваються на збереження тих відносин, яких вже немає. Той факт, що ці жінки не вказали себе у переліку осіб, які зберегли сім'ю, дає підстави віднести їх до категорії тих, які на час засудження сім'ї не мали, або ж втратили її під час відбування покарання.

Невпорядкованість особистого життя у жінок, відсутність сім'ї здебільшого обумовлювалася їх антисуспільною поведінкою, зловживанням алкоголем, наркотиками, відсутністю певних занять. Злочинна поведінка перешкоджає не тільки утворенню сім'ї, дуже часто тягне за собою розпад вже утвореної сім'ї. *Закономірності у суттєвих змінах сімейного стану* засуджених до позбавлення волі жінок відзначаються понад декілька десятиріч: у жінки розпадається за час відбування покарання у виді позбавлення волі кожна друга сім'я (у чоловіка – кожна третя). Цей факт доводиться у практично всіх спеціальних дослідженнях з проблем відбування жінками покарання у виді позбавлення волі. Підтверджується він і даними нашого дослідження. Якщо на початок виконання покарання у 1970 р. 68,2% жінок, засуджених до реального відбування позбавлення волі, мали сім'ю, у 1979 р. – відповідно 46,3%, у 1989 р. – 46,1%, а за даними анкетування у 2005 р. – відповідно 57,9%, – то за час відбування цього покарання сім'я не збереглася у 40,6% засуджених у 1970 р., у 53,7% у 1979 р., у 50% у 1989 р. За даними дослідження у 2005 р. цей показник становить вже 53%. В Росії у 1999 р. питома вага цієї категорії засуджених жінок становила 47,7%.

Перспективи утворити нову сім'ю під час відбування покарання дуже мізерні, враховуючи особливості життєдіяльності засудженої жінки, яка перебуває в ізоляції. Практично таких жінок не більше 1 відсотка.

Тож взагалі за даними анкетування на момент звільнення жінок із місць позбавлення волі на підтримку сім'ї не можуть сподіватися майже 73% засуджених жінок. Таким чином, традиційно переведення жінки, засудженої вперше до реального відбування покарання, у місця позбавлення волі, завжди супроводжується психологічним стресом, оскільки звичайні соціальні зв'язки порушуються, особа залишається сам на сам із надто незвичайними як для неї умовами життєдіяльності, без будь-якої соціальної підтримки. Результати нашого дослідження підтверджують інтенсивний стан порушення сімейних зв'язків, доводять, наскільки взагалі порушується та деформується зв'язок із звичайним соціальним середовищем.

Проте до цього часу (враховуючи і чинне кримінально-виконавче законодавство) ні законодавство, ні правозастосування не знає цих відмінностей та специфіки впливу покарання на

жінок. Реформування здійснюється безвідносно до статевої ознаки (якщо не враховувати пом'якшення режиму стосовно вагітних жінок та жінок, які мають при собі дитину). Підготовка до звільнення, порядок та умови підтримання соціально-корисних зв'язків за законодавством не передбачає жодних відмінностей. Ми погоджуємося із висловленим твердженням, що, на жаль, не дивлячись на всю важливість проблеми, наразі відсутні чіткі рекомендації щодо корекції установок засуджених жінок до підтримання, збереження та розвитку сімейних відносин в умовах ізоляції [7].

Необхідно застосовувати усі заходи, щоб фізична ізоляція засуджених жінок не перетворилася на соціальну. За висновками фахівців, чим більш різнобічним та міцним є зв'язок із зовнішнім світом, тим менший вплив на поведінку засудженого справляють норми асоціального суспільства в місцях позбавлення волі [8, с.320]. Безумовно, короткотривалі відпустки, коли засуджена має можливість поїхати за межі місця позбавлення волі та зустрітися із рідними, близькими, попереднім оточенням, дозволяють пом'якшити ізоляцію від суспільства, закріпити позитивні соціальні зв'язки. За чинним кримінально-виконавчим законодавством жінкам надається можливість побувати у відпустці у зв'язку із наявністю умов, визначених у ст.111 КВК. Так, за чинним кримінально-виконавчим законодавством засудженим, які утримуються у виправних колоніях мінімального рівня безпеки, може бути дозволено короткочасні виїзди за межі колонії на території України у зв'язку з винятковими особистими обставинами (смерть або тяжка хвороба близького родича, стихійне лихо, що спричинило значну матеріальну шкоду сім'ї засудженого). Жінкам, які мають у будинку дитини при виправній колонії дітей, може бути дозволений короткочасний виїзд для влаштування дітей у родичів, опікунів або дитячих будинках. Проте відповідно до визначених кримінально-виконавчих норм можливістю побувати у відпустці, побачитися із рідними зможуть лише окремі засуджені, перелік яких є досить невеликим.

За Європейськими тюремними правилами візити членів родини до в'язня, надання відпусток повинні мати обов'язковий характер у повсякденній роботі виправних установ. Підкреслювалося, що тюремна відпустка має особливе значення в укріпленні сімейних зв'язків, полегшенні соціальної адаптації після звільнення, створення гуманності у в'язницях [9, с.60]. Не враховуються результати експерименту, який проводився в жіночих виправних установах України та Росії у 1990–1991 рр. Метою експерименту була апробація нових правових норм, підвищення ефективності виховного процесу, збереження здоров'я засуджених жінок, забезпечення їхньої успішної адаптації після звільнення. Отже, екс-

перимент мав на меті (окрім інших завдань) укріплення соціально-корисних зв'язків засудженої жінки із зовнішнім світом. Особливе значення, з точки зору збереження родинних зв'язків, покращення психологічного стану засуджених, надавалося новому кримінально-виконавчому інституту – надання щорічної відпустки. Наведемо окремі дані результатів проведення експерименту у цій частині.

Зокрема, у спеціальній літературі йдеться про те, що засуджені, які були переведені на поліпшені умови утримання, могли бути звільнені від роботи без нарахування заробітної плати протягом дванадцяти діб з правом виїзду (або без такого права) за межі установи. Зокрема, у 1990 р. у відпустці побували 28,2% засуджених жінок, з них 78,3% – з виїздом за межі установи. У 1991 р. – відповідно 37,4% та 66,7%. Із звільнених у відпустку з виїздом за межі установи спізналися без поважних причин 13 осіб (0,5% від загальної кількості засуджених, які використали це право), не повернулися четверо (0,2). У жіночій кримінально-виконавчій установі Одеси, де утримувалися засуджені жінки, які вперше реально відбували покарання у виді позбавлення волі, були періоди, коли до 7% засуджених жінок перебували у відпустці. Проте виробничі плани були виконані, дисципліна поліпшилась. Спрацювала загальна зацікавленість усіх засуджених у позитивних результатах експерименту, оскільки можливість піти у відпустку інших засуджених пов'язувалася із поведінкою та своєчасним поверненням попередніх засуджених [10].

Досвід законодавчого визначення цього питання в Росії дає певні підстави для міркування. У Росії внесені на підставі цього експерименту суттєві зміни: надання відпустки, можливість сумісного проживання жінки разом із дитиною в умовах ізоляції, удосконалюються умови виконання позбавлення волі. Кримінально-виконавчий кодекс Росії (ст.ст.97, 104) суттєво реформував законодавство у цьому напрямі, передбачив декілька кримінально-виконавчих інститутів, пов'язаних із наданням відпусток: у зв'язку із особистими обставинами (смерть, тяжка хвороба близької людини, надзвичайне лихо, що спричинило значну шкоду сім'ї засудженої особи); для попереднього вирішення питання трудового та побутового влаштування засудженого після звільнення; засудженим жінкам, які мають при собі дітей в будинках дитини, для влаштування своїх малолітніх дітей у рідних, або ж в дитячих будинках; засудженим жінкам, які мають неповнолітніх дітей-інвалідів поза межами кримінально-виконавчої установи, для побачення з ними один раз на рік; і насамкінець, що найбільш привертає нашу увагу, – надання довготривалої щорічної оплачуваної відпустки (18 робочих днів у виховних колоніях; 12 – відповідно в інших виправних закладах), якою можуть скористатися не лише

засуджені, які працюють, але й ті, що звільнені від роботи за віком, станом здоров'я, не були забезпечені роботою з причин, які від них не залежали [11].

Велике значення під час аналізу сімейного стану жінок (особливо молодих) має факт наявності у них дітей. Треба зазначити, що проблема гуманізації умов утримання в ізоляції жінок разом із дітьми триває. Навіть той факт, що ставлення засуджених до позбавлення волі жінок до своїх дітей може бути різним, відповідно до особистісних властивостей жінки, її материнських почуттів, не може зменшити значення спілкування жінки з дітьми для збереження та розвинення почуття любові, опіки, дбайливого ставлення до людського життя [12]. Під час дослідження ми не ставили за мету з'ясувати співвідносність ступеня розпаду сім'ї та наявності дітей у засуджених жінок. Тож звернемося з метою отримання певного уявлення про стан речей у цій сфері до окремих спеціальних досліджень. Так, зокрема на нашу увагу заслуговують дані спеціального дослідження, проведеного в Росії у 2001 р., кримінологічних та психологічних проблем дезадаптації жінок молодіжного віку, які відбували покарання у виді позбавлення волі. За даними дослідження, майже у половині (47,9%) жінок молодіжного віку (до 29 років), які мали двох і більше дітей, сім'я розпалася під час відбування покарання. У 33,4% жінок, які мали одну дитину, втрата сім'ї теж обумовлена ізоляцією жінки від суспільства. Здебільшого діти засуджених жінок знаходилися у дитячих будинках, інтернатах, виховувалася рідними. Внаслідок цього дитина відчужувалася від сім'ї, була позбавлена емоційного зв'язку із матір'ю, що, на думку фахівців, сприяло формуванню у дитини стану невпевненості, занепокоєності, соціальної невизначеності, а отже, врешті-решт, могло позначалося на поведінці дитини, знайти відтворення у суспільно небезпечній поведінці. Не можна не погодитися із висновком автора з приводу того, що соціальна ізоляція має негативний вплив не лише на жінок молодіжного віку, але й їхніх дітей [3, с.25].

Проте питання наявності дітей, їхньої кількості у засуджених жінок, які уперше позбавлені волі, підлягало аналізу під час дослідження. За даними анкетування з'ясувалося, що лише 29,6% засуджених не мають дітей; 32,9% – мають одну дитину; 19,4 – дві; 15,5 – трьох і більше; 2,3% засуджених жінок взагалі не відповіли на це питання. Є всі підстави вважати, що більшість серед жінок, які не відповіли на питання, становить та категорія жінок, які позбавлені прав на свою дитину, проте не хочуть і не можуть на психологічному рівні визнати цей факт. Таким чином, майже 70% засуджених жінок позбавилися можливості виявляти свою материнську любов до дітей, бачити їх, піклуватися про них. Розлучення із дітьми є найболючим наслідком для більшості жінок. Проте

не менший негативний вплив ізоляція жінки-матері справляє і на дитину, що в подальшому може позначитися на її поведінці, сприяти формуванню антисоціальної настанови. На питання, де знаходяться діти віком понад три роки, жінки відповіли, що переважно у рідних та близьких людей (77%). Проте практично майже кожний четвертий перебуває у дитячому будинку (23%). Маємо визнати, що засуджені жінки по-різному ставляться до виконання своїх материнських обов'язків. Навіть за умови визнання суб'єктивного підходу та оцінки відповідей засуджених жінок під час анкетування, маємо визнати значною питомою вагою тих жінок, які взагалі не цікавляться долею дітей, не підтримують з ними зв'язки (13%).

Найбільше мати потрібна дитині у віці до трьох (чотирьох) років, коли відбувається фізичний, психічний та емоційний розвиток. Держава надала можливість засудженим жінкам у цей період перебувати поряд із дитиною, яку тримають в виправній установі в будинку дитини, бачитися із нею у вільний від праці (якщо жінка працює) час. Цікавим є той факт, що більшість засуджених жінок не вважають за необхідне тримати при собі дітей віком до трьох років. Так, за даними анкетування майже 23% жінок мають дітей віком до трьох років. Проте з них лише кожна п'ята утримує дитину поряд із собою в будинку дитини; 75% цих жінок передали дітей своїм рідним.

На підставі зазначеного, маємо підкреслити, що ступінь порушення соціальних зв'язків жінок, засуджених до позбавлення волі, безпосередньо впливає на процес їхнього повернення до правослужняного життя після відбування покарання. Результати дослідження підтверджують цю тезу, визначену у спеціальній літературі, присвяченій проблемам реабілітації звільнених з місць позбавлення волі. Єдине, що дійсно має першочергове значення для успішного початку чесного життя на волі, це оточення, в яке особа повертається; підтримка родини, друзів; сприятлива соціально-економічна ситуація, а отже, можливість працевлаштування та забезпечення житлом [14]. Ця позиція доводить, що в сучасних соціально-економічних умовах перехідного періоду в в'язничній системі України мають дбати передусім про соціальне збереження особистості в умовах позбавлення волі. На жаль, у законодавстві серед цілей виконання покарання у виді позбавлення волі про це не згадується.

Список літератури: 1. Михлин А.С. Роль социальных и демографических свойств личности в исправлении и перевоспитании осужденных к лишению свободы. М., 1970; Характеристика осужденных к лишению свободы. По материалам контрольной переписи осужденных 1975 г. Под ред. А.С. Михлина. М., 1978. 2. Шевченко Л.О. Дослідження особистісних особливостей жінок-злочинниць: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Х., 1996. 3. Победа Н.О., Подшивалкіна В.І., Яценко А.М., Акімова Л.С.

Жіноча молодіжна злочинність: соціальні проблеми // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. № 2. 1998. 4. Потемкина А.Т. Характеристика осужденных женщин, отбывающих наказание в ИТК. Специальная перепись 1989 г. М., 1993. 5. Михлин А.С. Общая характеристика осужденных. Специальная перепись 1989 г. М., 1991; Характеристика осужденных к лишению свободы: по материалам специальной переписи 1999. Том II. Под ред. Михлина А.С. М., 2001. 6. Кириллова И.А., Лысягин О.Б. Характеристика женщин, отбывающих наказание в ИТК. М., 1981. 7. Горбачев М.Л. Формування соціальних установок у жінок позбавлених волі. Матер. науково-практичної конференції: Кримінально-виконавча система в Україні: проблеми, пошуки, перспективи. Вип. 3. Чернігів, 2003. 8. Антонян Ю.М., Кудрявцев В.Н., Эминов В.Е. Личность преступника. СПб., 2004. 9. Европейские тюремные правила. Пояснительная записка, касающаяся Европейских тюремных правил // Новая концепция пенитенциарной системы. К., 1995. 10. Сушко В.А. Особенности отбывания наказания в виде лишения свободы осужденными женщинами, имеющими малолетних детей, беременными: Пособие. М., 1996. 11. Уголовно-исполнительный кодекс Российской Федерации. Краткий комментарий проф. А.С. Михлина. М., 1997; Михлин А.С., Селеверстов В.И. Уголовно-исполнительное право: Вопросы и ответы/ Под ред. проф. В.И. Селиверстова. 3-е изд., испр. и доп. М., 2003. 12. Антонян Ю.М. Преступность среди женщин. М., 1992. 13. Ковалев О.Г., Харина Н.А. Криминологические и психологические проблемы дезадаптации женщин молодёжного возраста, отбывших наказание в виде лишения свободы. Учебное пособие. М., 2001. 14. Панасюк М.Б. Проблеми реабілітації ув'язнених: західний досвід. Бюлетень: Проблеми пенітенціарної теорії і практики. К., 2001.

Надійшла до редакції 16.01.06

М.І. Фіалка

КЛАСИФІКАЦІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З ДОКУМЕНТАМИ ТА ЇХ ОБІГОМ

Безумовно, будь-яка класифікація є додатковим засобом пізнання того чи іншого явища, способом встановлення системно-структурних зв'язків між елементами.

Проблема класифікації злочинів, пов'язаних з документами та їх використанням в кримінально-правовій науці, не нова. У різні роки вона стала об'єктом досліджень таких авторів, як А.В. Кузнецов [1, с.46–91], Б.И. Пінхасов [2], Т.Л. Сергєєва [3], Ю.В. Щіголев [4], С.В. Максимов [5], О.Ю. Сабітова та інших [6]. Але розглядаючи це питання, здебільшого вони обмежувалися тільки класифікацією злочинів, пов'язаних з підркобою документів. При цьому не враховувалось те, що документи можуть використовуватися в межах злочинного наміру не тільки в підробленому (фальсифікованому) стані, а й у дійсному. Тобто, для здійснення свого злочинного наміру особою дуже часто використовується (а в деяких випадках навпаки, не використовується) дійсний правочинний документ.

Різноманітність вчинюваних суспільно небезпечних діянь, що посягають на документ та документообіг, а також різниця в їх кримінально-правовій регламентації, обумовлюють необхідність